

людини? Кожен читач сам повинен відповісти на це питання, але переглядаючи всі ті документи, які автор використав, щоб підкреслити колоритність фігури свого героя, починаєш розуміти, що таких як Іван Олександрович Корнієнко радянська влада, та і, думаю, будь-яка інша також, “переробляла б” ще років сто. Мала б ту мороку тому, що він не просто не забував своє коріння, а навпаки, думав і міг би будь-якої миті сказати: “Селянин – це звучить гордо”.

Книгу варто прочитати, вона допоможе глибше збагнути життєвий колорит ще не забутого нинішніми поколіннями, але багато чим таємничого навіть для них – сучасників – ХХ століття.

Григорій Георгізов

Абакумова В.І. Творча інтелігенція України в період системних змін 1985–1991 рр.: монографія – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 304 с.

У сучасних умовах українська історична наука потребує ґрунтовних досліджень, які б дозволяли досягнути формотворчий культурний потенціал суспільства, особливо у періоди його кардинальних суспільно-політичних та соціальних трансформацій. Тим більше, що й до нині Україна перебуває у ситуації перехідного періоду. Українське суспільство ще й досі не визначилось зі своїми ідентифікаційними пріоритетами, цивілізаційною належністю й перспективами подальшого поступу. Ще більшу безпорадність виявляє влада в Україні, чільні представники якої маніпулюють ідеєю європейської інтеграції заради власних вузькокорпоративних інтересів. Ця обставина робить монографію В.І.Абакумової справді актуальною і науково ваговою, оскільки вона дозволяє проаналізувати важливу складову історії України – буття творчої інтелігенції в останні роки радянської влади, позначені кризою існуючої системи і спробами її модернізувати. На цю обставину вже зверталася увага у рецензіях на вказану працю ¹, але підняті у ній наукові проблеми потребують подальшого обговорення.

Основоположні підходи, принципи та методи дослідження, як показує аналіз тексту монографії, виявилися досить продуктивними, і у більшості випадків дозволяли реалізовувати поставлені перед авторкою завдання. Особливо плідними, на нашу думку, виявилися методи: аналітично-логічний, аналітико-синтетичний, історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-системний, статистичний, наративний, дескриптивний, та ін. Варто також привітати використання послідовного антропологічного підходу, оскільки феномен української творчої інтелігенції не можливо досягнути без з’ясування її людського інтелектуального обличчя. До новачійних підходів, не так часто застосованих у історичних дослідженнях, можна віднести використання авторкою просопографічного методу та методу психологічного аналізу.

Позитивно, що авторка притримується позиції про необхідність уникнення однобокого висвітлення історії українського варіанту пізньорадянського суспільства, зокрема щодо його однозначного сприйняття лише як кризового. І намагається, у зв’язку з цим, осмислити культурний розвиток України в ХХ ст., включно з періодом, який вона досліджує, як єдиний поступальний процес, з його як позитивними, так і від’ємними виявами.

Структура роботи виглядає цілком логічною і відповідає меті та розв’язанню дослідних завдань. Монографія складається із вступу, чотирьох розділів (поділених на підрозділи), висновків, іменного покажчика, словника.

У вступі дослідниця окреслює предмет монографічного розгляду, обґрунтовує його важливість, аналізує стан наукової розробки теми та характеризує джерельну базу.

Цікаво побудований історіографічний огляд, який відрізняється аналітичним характером. Історіографія в цілому опрацьована на належному фаховому рівні. Спочатку

* Див.: Фомін А.І. [Рец. на кн.] Абакумова В.І. Творча інтелігенція України в період системних змін 1985–1991 рр.: монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 304с. // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – Вип.43 (1). – К., 2011. – С.324-326.

авторка розглянула загально-теоретичні аспекти, пов'язані з розумінням поняття "інтелігенція". Далі поданий загальний огляд історіографії історії вітчизняної інтелігенції.

Зрештою, авторка переходить до аналізу наукових і публіцистичних праць, присвячених темі дослідження. В її науковому осмисленні виокремлено два історіографічних періоди. Перший співпадає з хронологічними рамками монографії – 1985-1991 рр., а другий – розпочинається з 1991 р. Можна погодитися із думкою дисертантки, що розвиток історіографії інтелігенції в Україні та Росії з цього часу почав відбуватися дещо різними шляхами. В Україні увага істориків до питання інтелігенції початково була порівняно меншою, з наступною тенденцією до її збільшення. У другому періоді, за ознакою комплексності, авторка виокремила три групи досліджень: загальні праці з розвитку суспільства в період системних змін 1985–1991 рр.; праці, у яких досліджують вузлові питання, пов'язані із громадською позицією, соціально-культурним розвитком, професійною діяльністю творчої інтелігенції та праці, автори яких побіжно вивчали окремі сюжети розвитку культури в добу перебудови. Вказано на досягнення і слабкі сторони наукового осмислення теми.

При характеристиці джерельної бази, авторка цілком обґрунтовано виділяє п'ять груп писемних джерел: документальні джерела, періодична преса, матеріали соціологічних досліджень, джерела особового походження, публіцистичні джерела (с.11). Крім того, авторка вважає окремими групами джерел (відповідно – шостою та сьомою): твори літератури й мистецтва, які репрезентували культурне життя України вказаного часу. У межах першої групи, у свою чергу, виокремленні: законодавчі акти, документи державних, відомчих органів влади союзного та республіканського рівня, програмні документи політичних партій та громадських об'єднань. Лише частина з них була опублікована.

Позитивно, що у монографії опрацьовано чималий комплекс документів партійних і державних органів, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального архіву вищих органів влади й управління України, Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України, відомчому архіві Міністерства культури і туризму України, Державному архіві Київської області.

Авторка дала належну фахову характеристику такій важливій підгрупі документальних джерел як дані статистики.

У першому розділі "Соціальний розвиток творчої інтелігенції" Абакумова цілком виправдано зосередила увагу на аналізі відтворення кадрів через систему мистецької освіти, ринку праці, якості трудових ресурсів, матеріального становища працівників культури та мистецтва.

Авторка дала доволі виважену та кваліфіковану оцінку системі підготовки кадрів. При цьому вона вказала на її позитивні складові, які забезпечували доступність отримання освіти різного рівня завдяки бюджетному фінансуванню всього циклу академічної підготовки майбутніх митців. Водночас звернута належна увага на недоліки, які простежувалися вже на етапі вступної кампанії, посилювалися під час підготовки майбутніх митців у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, виявлялися під час розподілу молодих спеціалістів. Зауважено, що суттєвою перепорою у процесі відтворення мистецьких кадрів був недостатній рівень соціальних гарантій, які мали випускники при працевлаштуванні. Проте, дослідниця схильна вважати, що в період, що досліджується, існував певний механізм, здатний забезпечити ротацію поколінь діячів українського мистецтва.

У другому підрозділі при аналізі ринку праці та якості трудових ресурсів професійного мистецтва, авторка демонструє цілком новаційні дослідні здобутки. Зокрема, звернута увага на типові недоліки у політиці зайнятості мистецьких кадрів в умовах централізованої планової економіки. Екстенсивні методи господарювання оберталися надлишком у підготовці одних фахівців і помітним дефіцитом інших, диспропорцією у забезпеченні їх за регіонами країни. Адміністративні обмеження вільного розвитку призвели до незадовільного стану хорового та народного мистецтва. У період, що досліджується, упродовж якого багато йшлося про відродження національної культури, значно скоротилися можливості діячів культури працювати за фахом, зростало безробіття.

Отже, у другій половині 1980-х років дослідниця констатувала негативну тенденцію вимивання кваліфікованих спеціалістів з українського мистецтва. Типовими рисами також

були висока плинність кадрів, їхнє старіння, гендерні диспропорції у творчих колективах, невідповідна кількість фахівців з вищою й середньою спеціальною підготовкою. Зауважені й спроби з боку державних чинників поліпшити ситуацію за рахунок зміни порядку формування творчих колективів, атестації керівних працівників, підвищення кваліфікації тощо.

У підрозділі “Доходи та рівень життя” зафіксована від’ємна динаміка цих соціальних показників для працівників культури вказаного часу. Авторка цілком правомірно пов’язує таку ситуацію із практикою фінансування галузі культури за залишковим принципом. Засвідчена неоднорідність доходів усієї соціальної групи. Простежувалася поляризація доходів всередині групи, істотна розбіжність між мінімальною й максимальною заробітною платнею, залежність заробітку від статусу митця, прихильності до нього можновладців. Низьким залишався прожитковий рівень переважної більшості діячів культури. У межах періоду, що досліджується, відбулося зниження потенціалу соціального захисту держави і фондів творчих спілок.

Новаційним сюжетом у цьому підрозділі слугує інформація про участь діячів культури у ліквідації наслідків чорнобильської катастрофи.

Другий розділ “Рушійні чинники творчої праці” розглянутий авторкою у контексті загальної соціальної політики, яка здійснювалася у останні роки радянської влади, і відповідно поєднувала у собі як традиційні для соціалістичного укладу риси, так і нові, породжені трансформаційними ринковими процесами.

Заслугує на увагу проведений дослідницею в першому підрозділі аналіз методів прямої та непрямої дії, спрямованих на стимулювання творчої праці митців. Від кінця 1980-х рр. нею зафіксовано початок зникнення з управлінської практики соціалістичного змагання як виховного методу інтенсифікації праці персоналу, адже із впровадженням елементів ринкової економіки в галузь художньої культури, зокрема госпрозрахунку, самофінансування і самоокупності, почалося вихолощення виховних методів управління. Зміни торкнулися й соціально-психологічних стимулів праці, зокрема, порядку присудження державних премій та нагород. Вказано на спроби посилення державного стимулювання творчої праці, що не могло викликати відповідної позитивної реакції з боку митців. Але цей ентузіазм швидко обернувся розчаруванням, оскільки будь-які плани державної підтримки були поховані кризовими явищами в економіці. Дослідниця не обійшла увагою й техніко-економічні методи, які стосувалися нормування праці, поліпшення її умов, матеріального стимулювання, житлових умов, оподаткування творчих спілок тощо. Також нею констатовано, що наявні методи стимулювання праці розпорошували діячів культури за моральним і матеріальним рівнем суспільного визнання.

Окремий підрозділ стосується розкриттю особливостей дії державного замовлення на створення творчого продукту, яке, на думку дисертантки, виступало дієвим інструментом популяризації державної політики мистецькими засобами. Отже воно включало як пропагандистський, так і власне естетичний аспект. Можна цілком погодитися з тим, що державне замовлення, як форма відносин між владою й діячами культури, характеризувалося не лише позитивним досвідом, адже зміна ідеологічних орієнтирів одразу приводила до знецінення естетично слабких творів. Цікаво проаналізована трансформація у перебудовчий період чотирьох функцій держзамовлення, поява і згорання кількох актуальних його напрямів (відзначення офіційних ювілеїв, пов’язаних з компартією, боротьба з алкоголізмом, актуалізація українських національних мотивів, висвітлення історичного минулого українського народу). Останні напрями держзамовлення авторка розглядає як вимушену реакцію влади на актуальні суспільно-політичні процеси в Україні.

Самодостатнє значення має проведений авторкою аналіз процесу послаблення цензури, ідеологічного тиску та обмеження чиновницького втручання у творчий процес, який може прислужитися широкому колу дослідників з різних дотичних проблем. Початок вказаних процесів авторка цілком виправдано виводить від офіційної політики гласності. При цьому вона враховувала, що легалізована “зверху” гласність певний час залишалася формальним гаслом, особливо в Українській РСР. Неготовність українських партфункціонерів зменшити цензурні утиски авторка пояснює тим, що вони намагалися

дотримуватися вказівки Москви щодо замовчування правди про чорнобильську катастрофу. Адже саме чорнобильська тематика перебувала у центрі уваги цензорів в УРСР. Наступний процес поступового подолання цензурного засилля ретельно документований і простежений у різних ділянках мистецького життя. Зрештою, дослідниця констатує загальне позитивне значення цього процесу, зауваживши й такі його побічні наслідки як зростання маскультури, певна втрата культурою інтегративної ролі та світоглядних орієнтирів у частини митців.

Третій розділ "Реформування професійної сфери творчої інтелігенції" визначений авторкою як ключовий щодо концептуального осмислення теми.

Дослідниця зупиняється на впровадженні елементів ринкової економіки в галузь культури. Зокрема, госпрозрахунок як метод господарювання у закладах культури пройшов через експериментальний (1986–1988 рр.) і обов'язковий (1989–1990 рр.) етапи. Вказано на неоднозначність наслідків цих процесів, у від'ємній складовій – комерціалізація мистецтва та складність адаптації митців до ринкового середовища.

Значно більший продуктивний потенціал мав процес демократизації культури, якому присвячений другий підрозділ. Зауважено, що трансформація організаційних засад творчої праці відбувалася в два етапи. З 1987 р. – реформаторського, який контролювався владою та з 1989 р. – революційного, із зміщенням вниз центру рушійних сил перебудови.

У завершальному підрозділі міститься цілком новаторська характеристика процесу модернізації культурної політики держави. Основні маркери змін у позиції владних інституцій стосувалися гострих проблем суспільного дискурсу того періоду: статусу української мови, історичного минулого українського народу. Але вказані зрушення мали непослідовний характер і не могли якісно оновити культурну ситуацію в цілому.

Чималий дослідний інтерес становить четвертий розділ монографії "Громадська позиція творчої інтелігенції", у якому авторка ретельно відтворює перебіг, основні форми й характерні риси процесу політизації просвітницької діяльності діячів культури.

Можна цілком погодитися з підходами дослідниці до висвітлення протистоянні політичних сил, яке набуло характеру національно-визвольного руху, у якому національно свідомий загін діячів культури брав дієву участь. Саме завдяки послідовній громадській позиції українських письменників вузловими точками пробудження масової національної свідомості стали питання: мови, чорнобильської трагедії, історичного минулого українського народу. Проаналізовані різні форми просвітницької діяльності творчої інтелігенції у межах існуючих інституцій та нових неформальних об'єднань.

Водночас авторка звернула увагу на складність і неоднозначність процесу повернення національної пам'яті, навіть у середовищі самої інтелігенції. Як приклад вона наводить факт огуди викладачами Черкаського педагогічного інституту групи письменників на чолі із Ю.Мушкетиком, які у другій половині 1988 р. на зустрічі у ВНЗ популяризували погляд на двомовність як засіб денационалізації українського народу (с.221).

Дослідниця вдало відтворила ситуацію зі зміною затребуваності діячів культури владою та народною опозицією. Якщо у представників влади спостерігається згасання інтересу до інтелігенції як виробників художнього твору, здатного забезпечити легітимацію державної політики. То з іншого боку, професійні поети, письменники, режисери театру й кіно, мистецтвознавці стали активно затребуваними українськими націонал-патріотичними силами, оскільки вони вдало транслювали опозиційні політичні ідеї через художні образи.

Окремим, важливими аспектами дослідження для авторки були конфронтація у сфері духовних цінностей та національна презентація української культури у світі.

Висновки щодо проведеного дослідження відрізняються аргументованістю та змістовністю. Запропоноване у них наукове конструювання картини історичного розвитку соціально-професійної групи діячів культури в цілому виглядає доволі продуктивним, оскільки дозволяє простежити не тільки зовнішні, передовсім політичні та соціально-економічні характеристики, але й внутрішній світ митців, зміну їхніх світоглядних настанов, під впливом таких епохальних суспільних процесів як демократизація, децентралізація, деідеологізація, департизація, роздержавлення. При цьому авторка виявляє одну з важливих особливостей теми – діячі культури як соціально-професійна група за сприйняттям

модернізаційних змін та участю в суспільно-політичних процесах посідали доволі відмінні позиції. Безперечно, що найвища громадська активність діячів культури була пов'язана з вирішенням національного питання, зрештою із здобуттям Україною незалежності. Водночас дослідниця переконливо доводить, що модернізаційні процеси для діячів культури обернулися помітними соціальними втратами: зниженням їхнього суспільного статусу, погіршенням матеріального стану, падінням престижу творчої професії.

Наприкінці монографії авторка подає невеликий словник основних понять і термінів, які використовуються у дослідженні.

Наголошуючи на суттєвих позитивних характеристиках монографії в цілому, маємо й деякі зауваження та побажання.

Вважаючи можливим використання як робочої моделі тлумачення поняття “інтелігенція” та розмежування його від інших понять, зокрема “діячі культури”, яке послуговується авторка, зауважимо, що такий підхід все ж не знімає потреби у більш чіткому розумінні, що за ними криється. Очевидно, що монографія спонукає до подальшої дискусії щодо уточнення понять, пов'язаних із феноменом інтелігенції. Окремого обговорення потребує динаміка його функціонування у різних суспільних дискурсах, можливість/відсутність універсальних підходів у межах різних культур та історичних епох тощо.

Як вже зазначалося, дослідниця продемонструвала всебічний аналіз соціально-професійної групи діячів культури, звернувши увагу й на особливості свідомості та світогляду її представників. Водночас текст монографії значно виграв, коли б вдалося простежити такий складник внутрішнього світу митців як релігійність, особливо у генераційному, регіональному та етнічному ракурсах.

Зустрічаються і дрібні похибки технічного характеру. Так у тексті присутній певний “різнобій” у написанні одних і тих же понять (одночасно Ровенська і Рівненська область). В авторському тексті мають місце окремі русизми.

Висловлені зауваження та побажання мають рекомендаційний характер і не впливають на високу оцінку монографії. Запропоновані у ній результати проведеного дослідження та висновки є обґрунтованими й мають вартісне наукове значення, оскільки в сукупності вирішують важливу наукову задачу, актуальну для сучасної української історичної науки – комплексно відтворюють функціонування творчої інтелігенції України в останні роки радянської влади.

Віталій Масненко

